Сінтаксіс простага сказа

1. Сутнасць намінатыўнай будовы сказа.
2. Тыпы простых сказаў.
3. Сродкі выражэння галоўных члена сказа.
4. Дапасаванне дзейніка і выказніка.

1 Сутнасць намінатыўнай будовы сказа

У сказе *дзейнік* пры дзеяслоўным выказніку заўсёды меў (і мае) форму ***назоўнага*** склону,

чым адрозніваўся ад *дапаўнення*, якое выступала ва *ўскосных* склонах.

Двухсастаўныя сказы

дзейнік і выказнік:

побі мразъ обилье по волости

З ***аднасастаўных*** сказаў распаўсюджаны ***пэўна-асабовыя*** сказы адсутнічаў дзейнік, а ў галоўным члене-дзеяслове выражалася пэўная асоба. Пашыранасць гэтых сказаў абумоўлена адсутнасцю займеннікаў 1-2 асобы ў ролі дзейніка і выражэннем асобы ў форме дзеяслова:

почьто ***идеши*** *опѧть* ***поималъ еси*** *всю дань.*

Безасабовыя сказы

У якасці галоўных членаў:

- дзеяслоў *достоить* (заменены словам *следует*);
- дзеясловы са значэннем стыхійнага ўзнікнення: *лучитисѧ, загорѣтисѧ*;
- дзеясловы, якія называлі стыхійныя з’явы: *морозити*;
- дзеясловы са значэннем псіхічнага стану: *мнитисѧ, видитисѧ, погрѣшитисѧ.*

У помніках XVII ст. сустракаецца ***безасабова-ініфінітыўныя*** канструкцыі з прэдыкатыўным прыслоўем на -о:

тѧжько слышати ушима а очима видѣти;

тьмьно бо бѣ в .г. дьнь.

У безасабовых канструкцыях выступаў у якасці галоўнага члена дзеепрыметнік залежнага стану ніякага роду:

писано бо ѥсть; приказано бысть.

Намінатыўныя сказы

загалоўкі ці зачыны

ў граматах:

правьда русьская

3 **Сродкі выражэння галоўных членаў сказа**

У двухсастаўных сказах **дзейнік** выражаўся:

- назоўнікам:

  кнѧзь мѣрилъ мо по леду

- займеннікам:

  кто же дрьзнеть сътворити се;

- прыметнікам:

  <u>злии</u> радовахуса не даша ѥмоу живущии тоу

- лічэбнікам у спалучэнні з назоўнікам:

<u>дъва сълньца</u> помьркоста

- лічэбнікам у спалучэнні з назоўнікам:

дъва сълньца *помьркоста*;

- спалучэннем назоўніка ў форме назоўнага склону з назоўнікам ў форме творнага склону:

андрѣ съ смолѣны;

- няпэўна-колькаснымі словамі *мьного, мало, колико* з назоўнікам у форме роднага склону множнага ліку:

<u>мало людии</u> начяша приходити.

- лічэбнікам *сорокъ*, якi яшчэ ў XVI ст. мог мець азначэнне:

пословъ тотъ <u>сорокъ</u> въ литву

- займеннікамі 1-2 асобы, калі на іх падаў лагічны націск:

\- для выражэння супрацьпастаўлення:

мы собѣ будемъ а ты собѣ,

-у традыцыйным зачыне грамат:

Просты дзеяслоўны выказнік

выражаўся формамі розных часоў і ладоў.

Дзеяслоўна-інфінітыўны выказнік –

спрагальная форма дзеяслова + інфінітыў другога дзеяслова.

Спрагальнай формай дзеяслова выражаліся дзеясловы, якія называлі магчымасці, жаданні, імкненні: *думати, мечтати, предполагати, решити.*

У **іменным** выказніку звязка ***быти*** выступала ў прошлым, будучым і ў цяперашнім часе.

Беззвязачныя канструкцыі:

кънѧзи позвани;

***намъ ѥсте не братья*.**

Склонавая форма *імя* ў іменным выказніку

Для больш старажытных помнікаў характэрна форма **назоўнага прэдыкатыўнага**:

ты имь будешь ***начальникъ***.

Развіццё **творнага прэдыкатыўнага**

хто буде игуменомъ

- раней у назоўніках пры знамянальных дзеясловах,

затым – пры звязцы *быти*.

Творны прэдыкатыўны

пераменная (выпадковая) прыкмета дзейніка,

назоўны прэдыкатыўны

прыкмета ***пастаянная***.

Кароткія прыметнікі ў іменным выказніку

выступалі ў форме *назоўнага* прэдыкатыўнага: *кто будетъ* ***виноватъ***.

У іменным выказніку **поўныя** прыметнікі сталі выражаць ***пастаянную*** прыкмету, а **кароткія** – ***часовую***.

У беларускай мове ў большасці выпадкаў ужываюцца поўныя прыметнікі.

Іменная частка састаўнога выказніка кароткія дзеееепрыметнікі незалежнага стану

-будете мирно ***живуще***.

Кароткія дзеепрыметнікі пры розных знамянальных дзеясловах

дзеепрыметны зварот ← страта дапасавання дзеепрыметніка да дзейніка, адміранне скланення кароткіх дзеепрыметнікаў, узмацненне дзеяслоўнасці дзеепрыметнікавых формаў: ***слышавъше же то кънѧзи поидоша за днѣпръ.***

4 **Дапасаванне дзейніка і выказніка**

- па сэнсе – пры дзейніках, выражаных зборнымі назоўнікамі, выказнік мог ставіцца ў множным ліку:

побѣдиша ярослава мордва;

рекоша дружина

(3 асоба, множны лік, аорыст).

Выказнік множнага ліку пры дзейніку ў форме адзіночнага ліку магчымы, бо дзейнік-зборны назоўнік абазначаў сукупнасць людзей, іх множнасць.

Дапасаванне трымалася да XVIII ст.

Разнастайнасць сінтаксічных канструкцый у структуры простага сказа

1. Канструкцыі з *двайнымі ўскоснымі склонамі* як асаблівасць старажытнарускага сінтаксісу.
2. Асаблівасці ўжывання сінтаксічнай канструкцыі “*давальны самастойны*”.
3. Асаблівасці старажытнарускага кіравання.
4. Катэгорыя прыналежнасці, канструкцыя «*інфінітыў + форма назоўнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду на -а*» і выражэнне адмоўя.

1 Канструкцыі з *двайнымі ўскоснымі склонамі* як асаблівасць старажытнарускага сінтаксісу

Двайны вінавальны –

2 формы вінавальнага склону імя, дзе 1 абазначала прамы аб’ект,

а 2 знаходзілася ў прэдыкатыўных адносінах з 1-м вінавальным:

Постави Мефодия єпископа

Канструкцыі з *другім вінавальным*, як і з творным прэдыкатыўным, сустракаюцца ў сказах з пераходнымі дзеясловамі называння, успрымання, пачуцця.

У ролі другога вінавальнага выступалі назоўнікі, прыметнікі, дзеепрыметнікі.

Да XVI ст. ***творны прэдыкатыўны*** стаў пераважаць над другім вінавальным, а ў XVII ст. другі вінавальны знік.

Двайны давальны

– 2 формы давальнага склону імя,
2 тыпы:
1 – другі давальны далучаўся непасрэдна да першага давальнага ў простым сказе;
2 – другі давальны далучаўся да першага з дапамогай інфінітыва, з’яўляўся прэдыкатыўным прыдаткам і меў прэдыкатыўнае значэнне:

Яко быти намъ рабомъ.

Повелѣ имь готовымъ быти.

Да XVIII ст. *другі давальны* выцесніўся ***творным прэдыкатыўным***.

2 Асаблівасці ўжывання сінтаксічнай канструкцыі “давальны самастойны”

- форма давальнага склону назоўніка ці займенніка + дзеепрыметнік у форме давальнага склону,
- значэнне прычыны ці часу, перакладаецца даданым сказам прычыны або часу:

Сразившема сѧ полкома и побѣди ярополкъ

калі пабіліся абодва войскі, перамог Яраполк

3 Асаблівасці старажытнарускага кіравання

Родны склон меў часавае значэнне:

тои же осени много зла сѧ створи.

- крыніца слова ***сёння*** (*сего дьня*).

Значэнне страчана, на месцы *роднага* часу ўжываецца:

- ***творны*** склон без прыназоўніка: *той восенню,*
- ***вінавальны*** з прыназоўнікам: адвербіялізаванае спалучэнне *увосень*

Родны цэлага

пры займенніках *къто, чьто, которъ* ужываўся на месцы сучаснага ***роднага*** склону з прыназоўнікам *з:*

къто насъ будетъ живъ

Родны склон ужываўся і пры дзеясловах *працяглага* ўспрыняцця:

Позримъ синего Дону;

того собрания слушалъ.

У канструкцыях зараз ужываецца ***вінавальны*** склон з прыназоўнікам або без яго: *паглядзець на Дон,*

паслухаць той сход.

У родным склоне на месцы беспрыназоўнікавай канструкцыі ўзнікла спалучэнне з прыназоўнікамі *ад, да* (*ад Кіева, да горада*),

у месным склоне – з прыназоўнікам *у* (*у Кіеве*).

У *давальным* склоне беспрыназоўнікавая канструкцыя + прыназоўнікавая.

Спалучэнне без прыназоўнікаў – рух з заходам у пункт, прыназоўнікавая – без заходу:

иде мьстиславъ кыѥву (у Кіеў);

придеше новугороду (у Ноўгарад);

прииде къ царюграду олегъ и грѣци замкоша судъ градъ затвориша

(Алег у Царград не папаў).

Адрозненні ў значэнні канструкцыі → беспрыназоўнікавы давальны – вінавальны + прыназоўнік *в* (у).

Канструкцыя з давальным прыназоўнікавым –

спалучэнне прыназоўніка *да* з родным склонам.

Давальны прыналежнасці:

копьѥ летѣ сквозь оуши коневи.

Канструкцыя замянілася беспрыназоўнікавым родным

(*вушы каня*).

Беспрыназоўнікавая канструкцыя з *вінавальным* склонам у прасторавым значэнні: *глѣбъ вниде чьрниговъ*.

Зараз ужываецца прыназоўнік *у:*

у Чарнігаў.

Вінавальны склон ужываўся без прыназоўніка для абазначэння не цалкам занятага дзеяннем часу:

азъ утро пошлю позвы.

Творны часу

ужываўся, калі слова называла любыя прамежкі часу: *приде мартомь*.

Зараз творны часу выступае пры абазначэнні частак сутак ці часін года і часта ўтварэнні адвербіялізуюцца: *ноччу, раніцай, восенню*.

Назвы месяцаў і дзён тыдня ў часавых канструкцыях маюць прыназоўнік:

у сакавіку, у сераду.

У старабеларускіх помніках, як і ў сучасных беларускіх гаворках, адзначаюцца канструкцыі тыпу *кастрычнікам, сакавіком*.

Творны прычыны

замяніўся канструкцыямі роднага склону з прыназоўнікамі

з-за, з прычыны

і давальнага склону з прыназоўнікам *дзякуючы*:

человѣци умирахоу различными недугы

Беспрыназоўнікавае кіраванне

- родны склон: *отхожю свѣта сего; дошедше волги новгородьци воротиша сѧ;*
- давальны склон: *приде свѧтополкъ кыѥву*;
- месны склон: *заложена бысть свѧтая софия новъгородѣ;*

седѣ кыѥвѣ.

Дзеяслоў *воѥвати* ўжываўся з вінавальным склонам і прыназоўнікам *на*:

Игорь воѥва на печѣнегы

Дзеяслоў *мьстити* выступаў без прыназоўніка:

Мьстити брату брата

4 **Катэгорыя прыналежнасці, канструкцыя «інфінітыў + форма назоўнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду на -*а*» і выражэнне адмоўя**

Катэгорыя прыналежнасці

два спосабы выражэння:

- канструкцыі з прыналежнымі прыметнікамі

- з родным прыіменным.

Замацаванне роднага прыіменнага ішло праз кантамінацыю 2 спосабаў утварэння катэгорыі прыналежнасці ў адной канструкцыі. Часта ўжывалася форма прыналежнага прыметніка ад імя і роднага – ад прозвішча:

Дворъ поповъ, дѣти Иванова.

Зараз захаваліся канструкцыі з прыналежнымі прыметнікамі на *-оў, -аў, -еў, -ін*.

У астатніх выпадках ужываюцца канструкцыі з родным прыіменным.

Канструкцыі з прыналежнымі прыметнікамі з суфіксам *-*j*- з часам былі заменены спалучэннямі з роднымі прыіменным:

княжь корабль *– корабль князя.*

Канструкцыя «інфінітыў + форма назоўнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду на -а» – прамое дапаўненне ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду на -а пры інфінітыве:

слѣдуѥт одна гривьна платити.

Канструкцыя вядома паўночна-заходнім старажытнарускім помнікам да пачатку XVIII ст.

Першапачаткова ў такіх спалучэннях назоўнік быў дзейнікам,

а *надо, нужьно* – выказнікам.

Словы *надо, нужьно* выступалі ў спалучэнні з інфінітывам. Адбылося аб'яднанне 2 канструкцый:

Мне надо изба + *надо строити* =

надо изба строити.

Выражэнне адмоўя

Пры наяўнасці пры імені займенніка ці часціцы *ни* пры дзеяслове *не* не ўжывалася:

никто же зазритъ – ніхто не убачыць.

Пры двух адмоўных выказніках адзін ужываўся з *не*, другі – з *ні*:

Волостии не роздавати ни даяти грамотъ.

Зараз ужываюцца дзве часціцы *ні:*

валасцей ні раздаваць, ні даваць грамат.

Сінтаксіс складанага сказа

1. Фарміраванне складаных сказаў у гісторыі ўсходнеславянскіх моў.
2. Гісторыя складаназалежных сказаў.

1 **Фарміраванне складаных сказаў у гісторыі ўсходнеславянскіх моў**

Старажытнаруская мова мела складаназлучаныя і складаназалежныя сказы.

Захоўвалася яшчэ і своеасаблівая структура складанага сказа, дзе адбывалася *нанізванне* аднаго сказа на другі:

Ылмерь озеро великоѥ из него же озера потечетъ волховъ и втечетъ в озеро великоѥ того озера внидеть устьѥ в море варѧжьскоѥ и по тому морю ити до рима а отъ рима прити по морю у царюграду а отъ царяграда прити в понтъ море въ неже втечетъ днѣпръ рѣка.

Аб’яднанне сказаў у складаназлучаныя адбывалася з дапамогай злучнікаў:

спалучальныя злучнікі: *и, да (и), а*:

- и: *приде князь ярославъ въ новъгородъ и ради быша новгородьци*;
- да (и): *а истцю своє лице взяти да что с нимь погыбло а того єму желѣти своихъ кунъ*

(скурка куніцы – грашовая адзінка);

Супраціўныя злучнікі *а, но, да, анъ, ано, инъ, ино, и*:

- а: *старыя чти яко отца а молодыя яко братью*;
- но: *тому людьѥ не помогають но самъ платить*;
- анъ: *кнѧзь дмитрии восхотѣ причаститисѧ анъ ѥго тогда кровь пастисѧ изъ обою ноздрию*;
- и: *земля наша крещена и нѣсть у насъ учителя*;

Размеркавальныя злучнікі *ли, или, любо, а любо, либо, то..то*:

- а любо: *Хощу главу свою приложити а любо испити шеломомь Дону*;
- то..то: *то ѥго побиють то онъ побиваѥть ихъ многажды*.

2 Гісторыя складаназалежных сказаў

1 складаназлучаныя сказы развіваюцца ў складаназалежныя, калі ў адзін з простых сказаў уводзіцца падпарадкавальны злучнік (Якубінскі);

2 складаназалежныя сказы развіліся са складаных сказаў з “нанізваннем” неаднародных сказаў (Ломцеў). Дадыным становіцца сказ з ускоснай мадальнасцю, які выражае пытанне, жаданне, загад. Калі простыя сказы былі ў раўнапраўных сувязях паміж сабой узнікаў складаназлучаны сказ.

Бяззлучнікавае падпарадкаванне сказаў:

Не ходи кнѧже убьють тѧ

- не хадзі, князь, бо заб’юць цябе.

Мнагазначнасць падпарадкавальных злучнікаў.

яко – дадания дапаўняльныя, выніковы, прычыны, параўнальныя, часу:

Услышаша яко свѧтополкъ идетъ къ нимъ;

яко была на озѣрѣ селегери престависѧ;

чьто – дадаёныя азначальныя (*а чьто поимани люди моя пустити без откупа*), дапаўняльныя (*а что былъ отъялъ братъ твои а то ти кнѧже не надобѣ*), прычыны, мэты.

Віды дададаных сказаў у старажытнарускай мове

Дададаны сказ **_часу_** – *єлма, донележе, дондеже, яко, єгда, когда, коли, коль, докуда, докудова, покамест*:

- єлма царь распусти силу тотарьскую по земли руской воєвати кнѧжениє изшедшиє къ володимеру;
- донележе сѧ миръ состоить молите бога за мѧ

Даданыя сказы прычыны

- *яко, что, ибо, потому что, для того что, затем что, бо, зане, понеже, оже, яже* :

бѣ москвичь мало понеже не ѥдиною дорогою идѧху

Даданыя ўмовы

есть ли (если), буде, ежели, коли, аже, оже, аще, аче

ажь убьєть мужь мужа то мьстити брату брата

Даданыя месца

къде (где, де), иде, идеже

приде на холмъ где стояше перунъ

Даданыя азначальныя

которыи, яко

не вѣдяхоуть котории суть побѣдили

(*котории* таксама меў значэнне ‘які-небудзь’:

которого кнѧзя хощете и язъ вамъ того дамъ)